УДК 811.161.2’373/7 Стефаник

ФРАЗЕОЛОГІЯ “АБСОЛЮТНОГО ПАНА ФОРМИ”

М. П. Лесюк, Ю. Д. Попойлик
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника;
кафедра слов’янських мов факультету філології;
м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57; тел. +380 (342) 50-60-78

У статті Миколи Лесюка та Юлії Попойлик ***Фразеологія “абсолютного пана форми”*** *проводиться аналіз фразеологізмів, якими густо усіяні тексти новел Василя Стефаника. Автор використовує і загальнонародну фраземіку, але більшість сталих словосполучень – це витвори самого автора, видатного майстра художнього слова. У статті проаналізовані різні групи фразеологізмів, проведена їх певна класифікація.*

Ключові слова*: Фразеологія, стійкі словосполучення, класифікація, літературна мова, мова персонажів, художні засоби.*

Ім’я Василя Стефаника заслужено ставлять поряд з іменами найвидатніших новелістів світу. Письменникові притаманна була висока мовна майстерність; він з допомогою покутського діалекту, що становить мовленнєве тло його новел, показав образ українського селянства з його глибокою духовністю, переживаннями, цінностями. Творчість В. Стефаника високо цінили як його сучасники, так і культурні діячі, письменники, літературознавці пізнішого часу. Відомо, що І. Франко був надзвичайно суворим, хоч разом з тим об’єктивним критиком, але В. Стефаника вважав талановитим майстром слова. У статті «З останніх десятиліть XIX в.» І. Франко, аналізуючи творчість молодих галицьких письменників, особливо виділяв В. Стефаника. Він писав: “Але найбільшим талантом серед тої групи визначається Василь Стефаник, може, найбільший артист, який появився у нас від часу Шевченка… Стефаник – абсолютний пан форми… Стефаник ніде не скаже зайвого слова… В малюванню він уміє бути і реалістом, і чистим ліриком, – і проте ніде ані тіні пересади, переладування, бомбасту, неприродності. Се правдивий артист із Божої ласки, яким уже нині можемо повеличатися перед світом…” [Цит. за 6, с. 4].

Б. Лепкий писав до Стефаника: “Літературною мовою не можна би з такою експресією сказати того, що ти покутською говіркою сказав” [7, с. 38].

Високу оцінку мові новел В. Стефаника давав і його близький друг В. Морачевський: “Стефаник пише прегарною мовою, такою мовою, якої в українській літературі ніхто не знає. Там, де треба, вживає діалек-

тні вислови. Але не лиш в користуванні говіркою є він великим майстром і передає весь її чар. Його літературна мова набагато краща, ніж мова інших письменників" [1, с. 14]. Антін Крушельницький зазначав, що В. Стефаник, послуговуючись покутським діалектом, "вводить таким робом до української письменницької мови цілу низку нових слів, зворотів, поетичних висказів…" [1, с. 347].

В. Стефаник завжди умів підібрати влучне слово для характеристики персонажа чи змалювання якоїсь ситуації. При цьому він часто використовував і сталі вирази – різноманітні фразеологізми. Відомо, що фраземи, стійкі словосполучення є замінниками тих чи інших слів; вони вживаються зі стилістичною метою, для того, щоб створити певний образ, надати висловлюванню гостроти, виразності, певного емоційного забарвлення. У його новелах можна зустріти чимало фразеологізмів, які побутували раніше в народному мовленні, але найчастіше він сам створював дуже влучні, вишукані вислови, які ставали фразеологізмами. Розкриваючи психологію своїх героїв, відтворюючи їхні почуття і переживання, В. Стефаник був особливо чутливий до слова, вміло й оригінально добирав відповідні художні засоби. Тому фразеологізми в художніх творах В. Стефаника займають значне місце, належать до характерних художньо-зображальних особливостей новел письменника. Його фраземіка має образне значення, і використовував він її з тим, щоб загострити увагу читача, надати вислову певної гостроти, експресії. Кожне його слово і фраза соціально значимі і несуть важливе змістове і психологічне навантаження.

Фразеологія новел Василя Стефаника була вже предметом спеціального вивчення [див. 3, 4 та ін.], однак вона настільки багата, оригінальна і різноманітна, що годі комусь одному охопити всі цікаві аспекти їхнього використання.

У мовознавчій науці відомі різні класифікації фразеологізмів, але тут ми не будемо визначати, де у В. Стефаника фразеологічні зрощення, де фразеологічні єдності чи фразеологічні сполучення тощо. Фразеологізм передовсім виконує номінативну функцію, тому в багатьох моментах він збігається зі словом: і слово, і фразема виражають певне поняття й служать для позначення предметів і явищ, а також їхніх ознак. Тому, крім структурно-семантичної класифікації фразеологізмів, їх можна класифікувати ще й за можливістю бути адекватними замінниками тієї чи іншої частини мови. Докладно такою класифікацією займався М. Демський [див.: 2 та інші]. Можливо, що в новелах В. Стефаника ми не знайдемо повного набору фразем-відповідників кожної частини мови, але зможемо принаймні виявити найбільш яскраві.

Мабуть, найбільше виявлено у нього фразеологізмів, що співвідносяться з дієсловом, причому як із інфінітивом, так і з особовими формами та дієприкметниками. Розглянемо деякі групи дієслівних фразем.

В. Стефаник був великим майстром використання уже наявних у народнорозмовній мові та створення нових різноманітних фразеологічних одиниць. Він не повторює якийсь один фразеологізм для позначення певної дії, а в кожній новій ситуації урізноманітнює його, змінює певні його складові компоненти або просто знаходить нові цікаві вислови. Наприклад, дію *померти* він позначає фраземами *душу стратити* (18)*, *душу губити* (151), *піти землю гризти* (83, 180), *віддати Богові душу* (116), *до дучі забиратися* (212), *піти в землю* (97) *комусь буде амінь* (18). Наведемо приклади з контекстом: – *І це ти таке в неділю говориш, окаяннику, та же сегодни-завтра* ***до дучі*** *маєш* ***забиратиси*** *…* (212); – *Ви, голодники голодні, та я дужий, та я щодня мнєсо їм, а ви бевку не забілену. – Меш тепер* ***сиру землю гризти***. (180); *…з рота вийшов маленький синій вогник, і Базьо* ***Богові віддав*** *свою* ***душу*** (116); – *Сесі Басараби то на покаяніє людське родяться, і багатіють, і* ***душу гублять*** (151); – *Ой, Николайку, кобих тьи хоть умерлого видів. Вже і* ***мині****, синку, тут* ***буде амінь***! (18); – *Як собі нагадаю за Настю, шо вона через мене* ***пішла в землю*** *та й мені діти нанівець осиротила, та й кров живцем із серца капає* (97).

Близька за значенням дія – умертвити, "допомогти" померти, бути причиною смерті, знищити когось – виражена фразеологізмами *загнати в гріб* (32), *у гріб загнати* (18), *капурец зробити* (20), *світа збавити* (32), *амінь зробити* (81): – *Синку, синку, та й ти стративси!.. Скажи мині синку, шо тебе* ***у гріб загнало****? Нашо ти* ***душу стратив***?! (18); *Якби ні жінка мізинним пальцем кинула, та й бих* ***капурец зробив****, на винне яблуко бих розпосочив* (20); (–) *Та же Іван потім здурів.* ***Загнав*** *жінку* ***в гріб****, діти повідгонив від хати, пустив, де шо є* (32).

Кілька синонімічних фразеологізмів використав автор як заміну дієслова збожеволіти (втратити пам'ять), зокрема: *розум зав'єзати* (32), *розум стратити* (83), *світа збавити* (32), *розум загубити* (187): – *Аді, гуцул поробив му якус біду, ци підсипав, ци* ***розум зав'єзав****, та й шо з чоловіка зробилоси? – ніц, болото зробилося* (32); – *Гуцул поклав таки церькву в Луговисках, а мене* ***світа збавив****,* ***збавив навіки*** [позбавив пам'яті. – М.Л.] (32); …[чоловік] *бив, бив, аж ребра поломив. Як учув, та й* ***розум стратив*** (83); – *А це в мене перша, уже п'ятьдесят років, як за мною, та тепер здуріла, та поховаю я єї десь на роздорожжу, бо* ***розум*** *свій* ***загубила*** *під колесами* (187).

Кілька різних фразем використав письменник для заміни дієслова побити, понівечити, покалічити когось. Це, зокрема, такі: *на остатне вогниво скувати*: *–…ти єї* [мамі] *віхтика соломи не кинеш? Ей, коби я був вітом, я би тебе на* ***остатне вогниво скував!*** *– проказував Іван* (79); *на винне яблуко розпосочити*: *– Якби ні жінка мізинним пальцем кинула, та й.. на* ***винне яблуко бих розпосочив*** (20); *зробити*

* Ілюстрації подаємо за виданням [5]. У дужках позначаємо сторінку.

болото з когось: *– Шогодини, бачу, вставав та див. Кажут, шо* ***болото зробив з жінки****. А рано вона хотіла втечи, але ймив та прив'єзав та місив обцасами, як у глину* (83); *руки протьигати*: *Але радю тобі, щире тебе наказую, припри собі жінку, най вона до тебе* ***руки не протьигає*** (21).

Своє тяжке безпросвітне життя селяни – Стефаникові персонажі – часто, щоб забутися, запивають горілку. Письменник і тут знайшов цікаві фразеологізми-замінники дієслова сп'яніти: *загріти голову:* (–) *…дай Боже і вам здоровля, лиш* ***не загрійте голови****, як котрих Зелених свєт: люди йдут до церкви, село обмаєне, а ви лежите, як луб'є під любистком* (214); *набрати повну голову: – Хто би вас вігонив, от льигайте та спіт, як сте* ***набрали повну голову*** (133). До речі, в іншому місці Стефаник замість слова *п'яний* ужив прикметник *горівчьиний*.

Вище наведено фраземи, якими позначалася втрата пам'яті. Є у В. Стефаника низка фразеологізмів, які називають зворотний процес – опам'ятатися, подумати, зокрема: *прийти до розуму, прийти на гадку, приходити до себе, пускати розум, гадку мати (не мати), утворитися в голові*: *Перед склепом наказує її* [панок], *аби панів ніколи по руках не цілувала* [мужичка], *аби раз* ***прийшла до розуму*** *і шанувала себе*.. [167]; *А як пробуджувався вночі зі сну, то не міг спам'ятатися, забув за себе і аж як гримнув кулаками до сволока, то* ***приходив до себе*** (131); *– Та й* ***пускаєте*** *увесь* ***розум*** *за нею, він біжить від вас отак, як пастух вівці лишить…* (154); *– Ти собі вмреш* і ***гадки не маєш****, ніби то не однако в земли гнити*? (38) *Сказав оце Іван та й здоймив руку вгору, як коли би* ***мав гадку*** *злетіти* (20); *– Я, видите, як напивси горівки та й мені отак* ***утворилося в голові****, шо я маю згинути і цего ґазду в руку поцулувати*.. (163). Сюди ж належить фразема *гадка гадку здоганяє (пошибає)* – швидко розуміти, усвідомлювати щось; думати про щось: *– Ковінька як суха, то вона дуже добра… І він буде випорпувати далі з охотою… Але* ***гадка гадку буде здоганяти****, і він їх не віджене* (118).

До цієї групи можна залучити ще й такі: *направити на розум* – настановляти, направляти в правильному руслі: *– Молися за мене, най мене Бог хоронит, най мене* ***направит на*** *ліпший* ***розум****, бо і тьи спечу у вогні, як пацюка, бо меш три дні попів за своїм богацтвом згортати…*(133); *на розум учити (вчити розуму)* – виховувати когось відповідно до усталених норм, правил: (–)*…я за все відповім, так відрубаю, як першому-ліпшому. А мене хто* ***на розум учив****, га? Коли мене лиш чим виділи, та тим били*! (134); *до розуму приводити* – навчати кого-небудь дотримуватися певних норм у поведінці, діях та вчинках; скеровувати в правильному напрямку: *– Молодий най ґаздує, най він діти* ***до розуму приведе*** (158); *навуки братиси* – вчитися: *– Кажу я єму: терпи та* ***навуки бериси****, та чисто коло себе ходи. Та й, аді, вже навчивси…* (18).

Можна виділити фразеологізми, які відображають психічний стан людини: *брати туск до голови* – журитися, *жалю завдавати* – заставля-

ти переживати, страждати: – *Ой, синку,* ***не бери*** *ти собі такий великий* ***туск до голови****, – крикнула баба..* (97); *Романиха сіла коло корови і пильнувала єї, аби не загибла.. але вона* [корова] *не хотіла нічого їсти. Лиш дивилася на бабу і* ***жалю*** *єї* ***завдавала*** (50).

До групи фразем, якими автор змальовує важку працю селянина, можна віднести такі: *руки зробити по лікті* – наробитися, знесиліти від напруженої і важкої праці: – *Лиш один Бог знає, як я тот ґрейцір гірко прьитала, заки напрьитала… – То, видите, бідному, то все так, а хоть би-с* ***руки зробив по лікті****, та й нічо з того не буде* (49); *роботу кожду знати* – усе вміти робити: – *Найматиси мусю, а* ***роботу кожду знаю****, бо я заробний чоловік* (121); *бідити по чужім поли* – працювати на когось: – *Як не маєш свої ниви, то не маєш куди ходити, не маєш по чім… Я довго* ***бідив по чужім поли*** (148); *кров пити* – мучитися, важко працювати:. – *…ти мене чьистуєш, але п'ємо свою працу свою кервавицу.* ***Кров*** *свою* ***п'ємо****, жидам бенькарти годуємо* (21); *тріскати від роботи* – важко працювати: – *Оженився, будував хату і* ***тріскав від роботи****, від своєї і чужої* (129); *силу пустити* – обезсиліти від непосильної праці: – *А я ж, Андрійку, де* ***силу пустив****?.. Таже вся вона сіла в тебе, на твоїм подвір'ю* (125); *житє насіпало* – бути у різних, здебільшого важких життєвих ситуаціях: – *Не сіпай хоть ти мене, бо так ні* ***житє насіпало****, що ледве на ногах стою* (204); *робота не береси* – не могти працювати. – *Зломив му волю, єго ні* ***робота не береси****, ні нічо, а що заробит трошки, та й все посідає в коршмі…* (32).

Досить різноманітні й цікаві фразеологізми використав письменник на позначення процесу говоріння (чи неговоріння – мовчання). Це, зокрема, такі: *гнути бандиґи* – теревенити, говорити небилиці, дурниці: – *Ідіт, старий, спати,* ***не гніт бандиґи****, а завтра підемо в село..* (134); *дати себе чути*: – *Всі зберуться* [букви]*, як хмара малих дітий, і хотять у одні вузенькі двері пропхатися і* ***дати себе чути*** (115); *світ кричить* – усі говорять про якусь подію. – *Я з Богом за барки не ловюси, але нашо він тото пускає на світ, як голе в терня?! Пустит на землю, талану в руки не даст, манни із неба не спустит, а потім увес* ***світ кричит****: мужики злодії, розбійники, душегубці*! (138); *слова добрі мати* – говорити правду, мати в чомусь рацію: *Став я та й розказую за свою біду.. – А хоть ти злодюга вічна і помийник жидівський але* ***слова добрі маєш****, погадав-сми собі та й побіг далі* (93); *село прикаже, село заговорило* – всі говорять про якусь подію: – *Був-єм майстер, був-єм ґазда – ціле* ***село прикаже****. Тепер я лайдак, най і це* ***село прикаже****… марного слова не скажу* (30); *Ніхто за него не знав, як він жиє, що діє, хиба найблизші сусіди.. А тепер все* ***село*** *про него* ***заговорило*** (51); *повести голосом* – співати:– *Тут арештанти як заколідують, то аж сирий мур розсипаєси.. Як* ***поведут голосом****, то аж дозорці наслухают* (97); *заперти собі ґямбу* – не розмовляти, замовчати. *Ти, Безклубий, ти чого ревеш?.. Пий та й* ***запри собі ґямбу****, бо в мене забава*! (127). Сюди ж слід віднес-

ти фраземи *говорити, як у книжці* – швидко і правильно говорити, *ані одного слова, не могти слова сказати* – не говорити, мовчати тощо.

Дієслівні фразеологізми можуть називати різні дії та процеси, які стосуються діяльності людини. Наведемо ще деякі, найбільш яскраві.

Боком (боками) лізе – неприємні наслідки після певних дій, вчинків. *– Дурна жінка бери та підпишиси у нотаруша, та дай свій ґрунт продати. Ніби дістала якис тот вексіль, вповідают люде, але тепер єї тот вексіль* ***боками лізе*** *(83). – Відки Польща тілько тих підпанків набрала! Возимо та й возимо та й перевозити не годні.. Вже мені* ***боком лізе*** *оту саранчу возити* (208).

Витріщити очі – широко розкрити очі, виражаючи здивування: *Іван* ***витріщив очі****, але так дивно, що син побілів і подався назад. Поклав голову в долоні і довго щось собі нагадував* (71).

Пролупити очі – прокинутися, очуняти: *Проць плюнув,* ***пролупив очі*** *й довго дивився на жида. Хотів сваритись, але обміркувався та й встав з лави* (22).

Битися в груди – ревно молитися: *– Матінко Христова, усім добрим людем стаєш на поратунок. Николаю світий… – та й* ***бився в груди*** (18).

З плечий забрати – залишитися без нічого: *– А руки, аді, як згребло, а вже-м місіць не голений, а до церькови вже-м дорогу забув. У чім піду, коли все* ***з плечий забрали***? (89).

Мати свій кут – мати власне житло: *– А най вона буде, як куча, але твоя! А ци дощ, ци зима, ци таки так нема роботи, то вже ти не кукаєш із-за богацкого вугла і не гниєш по яслах, бо ти* ***маєш свій кут*** (127).

Мати страх – боятися: *В'язався очима, держався єго і все* ***мав страх****, що повіки запруться, а він стрімголов у невидіний світ звалиться* (109).

Страх дістати – злякатися: *– Дес я собі думаю: мой, та же це не стодола, та же тут, брьиє, тисічі дают на твої руки, та же церькву люди видьи ізо всіх селів. Такий я* ***страх дістав****, шо най Бог боронит*! (31).

Не знати у котрий кут головою вдарити – не мати притулку: *– Як стара моя, каже, жила, то ви і єї в кольидку колідували, а тепер нема кому заколідувати та й старому сорочки віпрати. Я, каже,* ***не знаю, у котрий кут головов ударити****, де си притулити*? (80-81).

Пороти без ножа – перечити кому-небудь, не слухатися: *Іван вийми гроші і хотів собі заплатити горівки, але Проць змів гроші на землю, бо дуже розсердився. – Іванку, чьо мене, брьи,* ***пореш без ножа****?* (21).

Раду дати – допомогти, самостійно, без допомоги справлятися з труднощами: *– Я собі без тебе* ***раду дала****, я собі торби пошила та й межи люди пішла* (87).

Боротися зі смертю – бути в тяжкому стані, в агонії: *Корова била ногами і роздирала бабу на кавалки. Обі* ***боролися зі смертю*** (50).

Звичайно, тут немає можливості продемонструвати й проаналізувати усі виявлені в Стефаникових творах дієслівні фраземи, тому обмежимося лише наведеними. Іще оглянемо деякі фразеологізми, що заміняють інші частини мови. Іменникові відповідають фраземи:

Сивий волос – старість: – *Ой, стара, тото-м діждалиси на* ***сивий волос*** *вінка! Тото, небого, дес. Б'єш головов у стіни*!.. (17).

Мудра (розумна, вчена) голова – мудрий чоловік: – *Як ти така* ***мудра голова****, то скажи, де я маю іти спати*? (133); – *Мой, жиде, ти,* ***вчена голова****, та тому з нас шкіру лупиш* (21).

Гони не довгі (*короткі*) – коротке життя: – *Таже ваші* ***гони****, жінко, вже* ***не довгі*** *та памьитайте і на тот бік, аби-сте шо принесли* (78); – *Пиймо, брьи, бо* ***гони*** *наші* ***коротк****і*! (214).

У новелах В. Стефаника є чимало ад'єктивних фразем:

Не мати гаразду в голові – про нерозумну людину: – *Басараби знов зачинають вішатися,* ***не мають гаразду в голові*** (149).

Несповна розуму – також про нерозумну людину – *Та я тобі амінь зроблю! Та й знов літав, як* ***несповна розуму****, по тоці* (81).

В голові рівно – також про нерозумну людину: – *То лиш так здаєси, шо він добре говорит, але єму* ***в голові рівно*** *хиба*… (32).

Старі кості – старша людина – *…трава не могла виссати того болю, що запікся в* ***старих костях*** (130).

Є тут і займенникові фразеологізми (*ба сеї, ба тої* – що-небудь, *болото зробилося з когось* – ніщо, *шо сине за нігтем* – ніщо, мало що, *збити на винне яблуко* – на ніщо, *один з другим* – хтось), і прислівникові (*одним голосом* – разом, *гаптах стій* – рівно), і вигукові, які позначають різні волевиявлення мовця, його побажання тощо (*тай решта*, *тай по всім, тай мус бути, нема рихту, дай вам Боже здоров'я, будьте здорові, най сі діє воля Божа*, *най Вам Бог даст усе найліпше*, *бодай голову зломила, най твої голови дітько причепитси, би ні Бог скарав*, *будьте ласкаві* і подібні.

Важко було б знайти іншого українського письменника, у якого художні тексти так густо були б усіяні різноманітними, дуже влучними фразеологізмами. В. Стефаник зумів використати вдало як народні стійкі вирази, так і створити свої власні, адже його недаремно вважають видатним майстром українського художнього слова!

Література

1. Василь Стефаник у критиці та спогадах / Упор. Ф. Погребенник – К.: Дніпро, 1970. – 483 с.
2. Демський М. Т. Українські фраземи й особливості їх творення / М. Т. Демський. – Львів – Краків. – Париж: Просвіта, 1994. – 62 с.
3. Євтушина Т. О. Емоційність Стефаникових фразеологізмів / Т. О. Євтушина // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія «Філологія». –Харків, 2004. – Вип. 41. – № 632. – С. 180-184.

4. Євтушина Т. О. Фразеологізми в загальнонародній мові та новелістиці В. Стефаника / Т. О. Євтушина // Мова і культура. Т.2. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2001. – Вип. 3. – С. 80-85.
5. Стефаник Василь. Повне зібрання творів: у 3-х томах / В. Стефаник. Т. І. – К.: АН УРСР, 1949. – 371 с.
6. Стефаник Василь. Твори / В. Стефаник. – К.: Дніпро, 1964. – 552 с.
7. Шумило Н. Літературний феномен Василя Стефаника: Національний варіант експресіонізму / Н. Шумило // Українська література в загальноосвітній школі. – 2001. – № 3. – С. 34-42.

Стаття надійшла до редакційної колегії 10.05.2016 р.
Рекомендовано до друку д.ф.н., професором ***Голянич М.І.***

PHRASEOLOGY OF "THE ABSOLUTE MISTER OF FORM"

M. P. Lesiuk, Yu. D. Popoylyk
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University;
Department of Slavic Languages, Faculty of Philology;
76015, Ivano-Frankivsk, Shevchenko Str., 57; ph. +380 (342) 50-60-78

In the article of Mykola Lesiuk and Yulia Popoylyk ***Phraseology of "the absolute mister of form"*** *one analyses the phraseological units, which richly scatter texts of novellas written by Vasyl Stefanyk. The author uses along with them and nationwide phrasemics, but the majority of the fixed word combinations belong to the creations of the author himself, an outstanding master of artistic word. In the article the various groups of phraseological units are analyzed; their particular classification is conducted.*

Key words: *phraseology, fixed word combinations, classification, literary language, character language, artistic language means.*